

daarom precies te willen weten, hóé alles gaan zal. Trouwens de toekomst van de wereldgeschiedenis, die misschien nog veel benauwender is, heeft God ons ook niet geopenbaard. In het gewone dagelijksche leven moeten we dus ook verder leven, zonder dat we weten, waar we over een maand misschien voor komen te staan; ook daar moeten we elken dag doen, wat ons opgelegd wordt, naar ons beste weten, op dat oogenblik en de toekomst moeten we... inderdaad aan God overlaten. God heeft dat blijkbaar zóó gewild. En het is niet anders voor den zieke; hoe gaarne hij en de zijnen misschien ook aan de toekomst der raadselen zouden willen ontworpen, voor zoover betreft de afloop van de ziekte, zij zullen verder moeten, zonder die wetenschap; zij zullen moeten doen, wat voorgeschreven wordt om beter te worden of om het lijden te verzachten, zij moeten zorgen, maar zij moeten, in geloovig vertrouwen de toekomst aan God overlaten; zij mogen niet bezorgd zijn!

Wanneer onze menschen zóó gaan staan tegenover ziekte en dood, dan zullen heel wat van de vragen, die nu gesteld worden aan den arts, achterwege kunnen blijven; dan zal men het ook leeren, dat men niet wijs moet willen zijn, boven men behoort wijs te zijn. Laat men dan vertrouwen, dat de arts dat mee zal deelen, wat hij z.i. mee moet deelen. Dat hier over de keuze van een arts nog wel een en ander te zeggen zou zijn, zal een ieder duidelijk zijn; hier komen meer factoren in aanmerking dan dichtbij-wonen, of goedkope tarieven, e.d.

Onwaarheid spreken worde dus vermeden in de ziekenkamer; maar de waarheid worde slechts in die mate en op die wijze meegedeeld, dat de patiënt er alleen voordeel en geen nadeel van ondervinde.

Leiden.

P. JASPERSE.

HET BOEK VAN DE WEEK

Het Réveil in Nederland.

Ongeveer een jaar geleden verscheen er een boek¹⁾, dat ik belangrijk genoeg acht om er alsnog de aandacht van onze lezers voor te vragen. Het handelt over het Nederlandsch Réveil. De schrijfster is Mej. M. Elisabeth Kluit. Zoo iemand, dan was zij voorbestemd om een studie te wijden aan dit onderwerp. Als secretaresse der Stichting „Réveil-Archief”, die door tentoonstellingen, vergaderingen en publicaties, niet het minst ook door het verzamelen van archivalia, zulk nuttig werk verricht, is zij volkomen thuis in de geschiedenis van het Réveil. Bovendien staat zij, als achterkleindochter van Willem de Clercq, in relatie tot verscheidene afstammelingen van bekende Réveil-families, en dit verschaft haar toegang tot heel wat ongepubliceerde documenten, die anderen niet zoo gemakkelijk onder oogen krijgen.

Dit, gevoegd bij den rijkdom van het onderwerp, maakt het begrijpelijk, dat dit werk uitgroeide tot een lijvig boekdeel van ruim 300 bladzijden. Het is rijk verlicht met, ten deele zeldzame, afbeeldingen. Dr. N. Japikse schreef er een zeer waardeerende inleiding voor, en het wordt besloten door een register van namen en een lijst van geraadpleegde literatuur, die tegelijkertijd een beknopte bibliografie van het Nederlandsch Réveil vormt.²⁾

Met nadruk wil ik de kennismaking met dit werk aanbevelen. Om dat echter in volle vrijmoedigheid te kunnen doen, begin ik mijn bespreking met een tweetal kritische opmerkingen van algemeen aard.

De eerste gaat eigenlijk buiten de schrijfster om. Zijzelf noemt met prijszwaardige bescheidenheid haar boek „niet meer dan een orientatie op het gebied der Réveil-geschiedenis” en somt een aantal onderwerpen op, die zij buiten beschouwing moest laten. Deze opsomming is nog voor aanvulling vatbaar.

Om iets te noemen: hoe staat het eigenlijk met het verband tusschen de Réveil-beweging in en buiten Nederland? Evenals andere schrijvers over het Réveil begint Mej. Kluit haar geschiedwerk met een hoofdstuk over het Réveil in Europa, waarbij zij zich beperkt „tot die landen, wier Réveil invloed op Nederland heeft uitgeoefend”. Maar al is een dergelijke handelwijze gebruikelijk, verantwoord lijkt ze mij niet. Dat er contact heeft bestaan, is buiten kijf. De sociale positie en de intellectuele ontwikkeling van de Nederlandsche Réveil-mannen (het woord Réveillisten, door Mej. Kluit vaak gebruikt, wil er bij mij nog niet in) leidde daar vanzelf toe. Door lectuur, vacantie-reizen, briefwisseling en anderszins, kwamen zij

voortdurend met buitenlandsche geestverwanten in aanraking. Maar contact is iets anders dan invloed.

Van dat contact geeft Mej. Kluit tal van voorbeelden. Maar een nadere bepaling van de grootte en den diepgang van dien veronderstelden invloed zoekt men bij haar tevergeefs. Zoo die inderdaad bestaan heeft, dan moet toch aangewezen kunnen worden, welke kenmerkende trekken in het Nederlandsch Réveil van uitheemschen oorsprong zijn. Een nader onderzoek in die richting zou alleszins de moeite loonen. Daarbij dient men dan echter voorzichtig te zijn met het gebruik van algemeene aanduidingen als „piëtisme” en dergelijke. Juist door hun algemeenschap stichten zij verwarring. Zoo heeft b.v. het etiket „piëtisme”, door Allard Pierson aan de Réveil-vroomheid opgedrongen, vaak tot een verkeerde voorstelling aanleiding gegeven. Diepere bestudeering zou wel eens tot de conclusie kunnen voeren, dat dit z.g. piëtisme veel meer heeft van een verlevendiging van en aansluiting bij de gereformeerde orthodoxie dan van het geijkte beeld van „het” piëtisme.³⁾ En dit „gereduceerde” piëtisme kan dan, in plaats van buitenlandschen export, zeer wel een voortzetting zijn van achttiende-eeuwsche stroomingen binnen en buiten de vaderlandsche kerk.

In onmiddellijke aansluiting hieraan verdient nog iets anders de aandacht. Gelijk bekend, bestond er binnen den kring van het Réveil, bij alle oprechte en gemoedelijke vroomheid, een vrij groote verscheidenheid van dogmatisch inzicht, b.v. ten opzichte van het kerkelijk vraagstuk. Deze verscheidenheid, die aan de actie van het Réveil meermaals schade heeft toegebracht en de eensgezindheid bedreigde, wordt gewoonlijk verklaard uit een subjectivistischen en individualistischen inslag. Maar is daarmee alles verklaard? M.i. kan ook hier een nauwkeuriger volgen van de historische verbanden verhelderend werken. Ik denk aan de omstandigheid, dat tal van Réveil-mannen afkomstig waren uit voormalige dissenter-milieus.

Om enkele namen te noemen: De Clercq en Meschert waren oorspronkelijk doopsgezind, Laatsman en Gefken Lutherisch, Kohlbrugge (wanneer hij althans tot het Réveil mag gerekend worden) Herveld Lutherisch, Da Costa en Capadose bekeerde Joden. In hoeverre is daardoor hun latere overtuiging beïnvloed?

Met het antwoord op deze en dergelijke vragen staat de kwestie van de verhouding tusschen Nederlandsch en Europeesch Réveil in nauw verband. Maar in afwachting van de resultaten van nader onderzoek lijkt mij de veiligste opvatting die, welke het Nederlandsch Réveil ziet als een beweging, die wel parallel loopt en overeenkomst vertoont met bewegingen buiten onze grenzen, maar die toch van den aanvang af een specifiek Nederlandsch karakter draagt. Zóó blijft ook Bilderdijk de baanbreker, en Groen van Prinsterer één van de markantste figuren dier beweging.

Intusschen, deze zeer onvolledige aanduidingen zijn niet bedoeld als een kritiek op het boek van Mej. Kluit. Zij zelf zal de eerste zijn om te erkennen, dat er nog heel wat studie en onderzoek verricht zal moeten worden, eer wij een eenigermate bevredigende geschiedenis bezitten van het Réveil in zijn oorsprong, verscheidenheid, karakter en uitwerking. Een boek als het hare heeft de verdienste, dat het ons de lacunes in onze kennis weer eens inscherpt. Zoo kan het stimulerend werken voor verdere studie, terwijl het daartoe tevens een schat van bouwstoffen levert.

En nu mijn tweede opmerking!

Een historicus, vooral wanneer hij de geschiedenis schrijft van geestelijke stroomingen, heeft een dubbele taak. Vooreerst dient hij een zoo getrouw mogelijk beeld te teekenen van den feitelijken gang van zaken. Personen en gebeurtenissen, in hun individuele gaardheid, moeten stuk voor stuk de aandacht krijgen, waarop zij recht hebben. Alleen zoo'n gedetailleerde weergave kan een eenigermate juiste indruk bij den lezer wekken van een brok verleden werkelijkheid.

In dit gedeelte van haar taak is Mej. Kluit (ik kom daar nog op terug) uitzonderend geslaagd.

Naast en in wisselwerking met deze analytische staat echter de synthetische werkzaamheid van den geschiedschrijver. Hij moet in staat zijn om, op grond van zijn detail-onderzoek, een samen-vattende typeering te geven van zijn stof, waarin de karakteristieke trekken duidelijk naar voren komen.

Hier ligt, dunkt mij, de zwakke zijde van het boek van Mej. Kluit. En dan denk ik nog niet eens aan de twee bladzijden aan het slot, waar zij een samenvatting geeft van haar werk. Ook die zijn vlak, en missen een scherpe typeering. Maar vooral het eerste hoofdstuk is in dit opzicht karakteristiek. Het voert den weidschen titel „Het cultuur-aspect van Europa omstreeks 1815”. Maar om in vierdehalf bladzijden aan dit onderwerp recht te laten wedervaren is, naast een grondige kennis van het geestelijk leven dier dagen in den ruimsten zin, een vermogen tot synthetische ty-

peering noodig, dat Mej. Kluit niet bezit. Nu is het een wat rommelige aaneenschakeling van gemeenplaatsen geworden, die zonder bezwaar achterwege had kunnen blijven. M.i. had de schrijfster beter gedaan, indien zij er zich toe beperkt had, dezen geestelijken achtergrond van het Réveil alleen incidenteel (b.v. bij de behandeling van Da Costa's „Bezwaren tegen den geest der eeuw”) ter sprake te brengen.

Met dit tweetal algemeene opmerkingen wil ik volstaan. Gelijk gezegd, gaan zij gedeeltelijk buiten het boek van Mej. Kluit om. Zij heeft pioniers-werk verricht op een nog veelszins onbekend terrein en daarmee een voortreffelijk resultaat bereikt. Dat zij zoodoende meermaals tot uitspraken komt, die aan bedenking onderhevig zijn, is niet meer dan natuurlijk.

Ten besluite van mijn kritiek ook daarvan één voorbeeld!

Op blz. 134 staat vermeld van Willem de Clercq: „Hij scheidde zijn werkkring van zijn litterair en godsdienstig bewogen leven. De drang van zijn geweten bracht hem er toe een scherpe scheidslijn te trekken tusschen het actuele werkleven en het „eeuwig leven” in den hemel”. Staat dit uitsluitend op een bepaalde periode uit De Clercq's leven, dan is er weinig tegen in te brengen. Maar nergens vind ik aangegeven, dat hij althans in later tijd tot een andere opvatting gekomen is. Toch was dit wel het geval. Ik wijs b.v. op zijn brief aan P. Elout van 13 Dec. 1839⁴⁾, die karakteristiek is voor de houding van het Réveil tegenover het maatschappelijk leven. Hij schrijft daar, dat hij in de Handelsmaatschappij, waarvan hij secretaris was, „Gods hand nog tot behoud van Nederland (zag) uitgestrekt”, wat hij daar nader toelicht.

Ik heb mijn bezwaren tegen deze Réveil-geschiedenis niet verzwegen. Niemand late zich daardoor echter weerhouden, om dit boek ter hand te nemen!

Het Réveil is in het geestelijk leven van ons volk een factor van groote betekenis geweest. Zijn invloed doet zich nog heden ten dage gelden. Het bevatte tal van kiemen, waaruit zich de latere politieke, kerkelijke, sociale en wetenschappelijke christelijke actie ontwikkeld heeft.

In de periode vóór 1860 (dit jaar heeft Mej. Kluit, m.i. terecht, als eindpunt gekozen) kan men, ondanks alle schakeering, nog van een zekere eenheid in het Réveil spreken. Maar ook vóór dien beginnen de lijnen al te wijken. Denk b.v. aan het geschil tusschen Groen en Da Costa inzake het kerkelijk vraagstuk.

De schrijfster is er in geslaagd, om van die verscheidenheid binnen den ééne Réveilkring een aanschouwelijk en helder beeld te ontwerpen. Zij weerstaat de verleiding, om te gaan schematiseren. Zij geeft niet de geschiedenis van meeningen en overtuigingen, maar van personen.

Dit is juist één van de aantrekkelijkste kanten van dit boek. De menschen leven. Dank zij welgekozen citaten uit vertrouwelijke brieven en dagboeken, zijn wij als het ware in de gelegenheid, om hen gade te slaan in hun dagelijksche moeite en strijd, in hun vroomheid en in hun gebreken.

Hoe vlak bij ons komt hier b.v. het vrienden-paar Da Costa en De Clercq te staan! Hoe nauw waren zij aan elkaar verbonden! En wat hen vooral vereenigde was hun gemeenschappelijke drang om ook anderen deelgenoot te maken van het verworven heil.

Met name aan Willem de Clercq heeft Mej. Kluit, begrijpelijkwijze, veel aandacht besteed. Deze teere en innig-vrome man, die het zichzelf zoo moeilijk maken kon, is wel één van de meest sympathieke Réveil-figuren. Alleen reeds terwille van hem is de lectuur van dit boek een genot.

Maar ook Bilderdijk en zijn paladijnen, Groen van Prinsterer en de Haagsche heeren, de Amsterdamsche patriciërs en de „verspreide” vrienden, zij trekken voorbij in hun individuele gaardheid. Zooveel mogelijk laat Mej. Kluit hen zelf aan het woord, daartoe in staat gesteld door den rijken schat van archivalia, waarover zij beschikte. Zoodoende is er in deze bladzijde iets blijven hangen van de sfeer van intimiteit, die het Réveil kenmerkt.

Het is niet mijn bedoeling, hier een inhouds-overzicht van dit werk te geven. Ook de algemeen bekende dingen vindt men er in terug. Het handelt immers over heel het Réveil. Maar ook zij krijgen, door de interessante bijzonderheden die er van verteld worden, meer kleur en leven.

En al is dan „de” geschiedenis van het Réveil nog niet geschreven, voorloopig heeft Mej. Kluit ieder, die belang stelt in deze „geestelijke voorouders”, ten zeerste aan zich verplicht.

H. SMITSKAMP.

4) Voor 't eerst gepubliceerd in de „Bijdragen betreffende koloniale en andere aangelegenheden, getrokken uit de papieren van wijlen den minister Elout” (1874) en gedeeltelijk herdrukt in De Bosch Kemper. Geschiedenis van Nederland na 1830. Deel III, Lett. aant., blz. 63 v.v.

1) M. E. Kluit. Het Réveil in Nederland. H. J. Paris, Amsterdam, 1936.

2) Volledig is deze lijst niet en niemand zal dat eischen. Maar het bekende werk van Dr. L. Wagenaar, Het Réveil en de Afscheiding (Heerenveen 1880), dat nog altijd betekenis heeft, had toch niet mogen ontbreken.

3) In dit verband wijs ik op het (eveneens in Mej. Kluit's literatuurlijst ontbrekende) Amsterdamsche proefschrift van Dr. K. Groot. Die Erweckungsbewegung in Deutschland und ihr literarischer Niederschlag als Gegenstück zu dem Holländischen Réveil. (1932.)

In „De Re-schrift „Niet U terecht of zeggen: vele per radio de nemen van w groep” zoo a hebben, dat deze „groep” vragen naar verlossing d zich wel ten hetgeen uit

Dit oordee

in een van d mij bitter te die ik desti een veel ho kregen, dan

Want inde kant, bliken rede te Utre de schoone l Evangelie t het Evangeli van Christu massameetin en zijn persc

Geen levan onder den t worden, ma veranderd l karaktergebu luidde het t hen ik nu n persoonlijk t moest worde een derde: i heelen lieve anderen, ha ook maar t uitwendige dige bekeeri geboren is, is, daarvan bij de Schrif van deze m

De Oxfoni van de zond humanitaire een dronka men in die driftig men Oxford-groe hoofd, dat t om dagelij niet door t nu ik h dat anders terug en heiligen oot leurgesteld De methode De leider v liet de mas kind door t verwachting daarna: het Natuurlijk oogenblikke staat dit t heb ik God ning, oprec heeft in d Kerken. Ar elkander w stapel, ja, t menigeen ten in Zijne meerd Nede dat hoe lai de goudmij van het Wo ik wel hui woonplaat: bondenheid beteekenis v plaats geha wereld trek Christengen telen. Maar

Ze wensc een tegenst Laat mer de gedocu Buchmanbe tie” dankb lichtung oys Onderzoel Christen wi geen verl or het maken tijd is

Bij openit brandende Ik had, Persschouw U dit eena De Kerk woord is g Hoogacht Utrecht

1) De eer